

ΓΛΩΣΣΙΚΟΙ ΑΤΛΑΝΤΕΣ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

Η πρόσφατη δημοσίευση του έργου *Γλωσσικός άτλας της Κρήτης. Εισαγωγή και διαλεκτολογικοί χάρτες* (Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σσ. 236) από τον Νικόλαο Γ. Κοντοσόπουλο, διευθυντή του Ιστορικού λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών και διαπρεπή μελετητή της κρητικής διαλέκτου, αξίζει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής ανάμεσα στα άλλα και για το λόγο ότι αποτελεί το πρώτο σχετικό έργο που δημοσιεύεται για μια μείζονα ελληνική περιοχή με καθυστέρηση ενός τουλάχιστο αιώνα. Με την ευκαιρία αυτή κρίνεται σκόπιμη η επανεξέταση μερικών θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων που συνδέονται με τους γλωσσικούς άτλαντες γενικά κάτω από το φως των νέων επιστημονικών δεδομένων ούτως ώστε να αποφευχθούν στον γλωσσικό άτλαντα της Ελλάδος ή άλλων επιμέρους διαλεκτικών περιοχών κάποια αδύνατα σημεία της πρακτικής που ακολουθήθηκε στο παρελθόν τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική. Πολλές από τις παρατηρήσεις που ακολουθούν θα αποτελούσαν άδικη κριτική του κρινόμενου εδώ έργου, η ιδέα πραγματοποίησης του οποίου άρχισε πριν από 30 ακριβώς χρόνια, οπότε ίσχυαν διαφορετικές απόψεις για τον τρόπο κατάρτισης του ερωτηματολογίου, της συλλογής και χαρτογράφησης των δεδομένων. Επιβάλλεται εκ προοιμίου να τονιστεί ότι ο Γλωσσικός άτλαντας της Κρήτης αποτελεί μοναδικό επίτευγμα

ενός και μόνο επιστήμονα ο οποίος χωρίς κρατική συμπαράσταση αφιέρωσε με πάθος πολλά χρόνια από τα πιο παραγωγικά της επιστημονικής του σταδιοδρομίας για την υλοποίηση ενός πολύπλοκου και επώδυνου, όχι μόνο κατά τη γέννησή του, έργου. Ο συγγρ. πραγματοποίησε την έρευνά του κατά τους θερινούς μήνες των ετών 1960-1978 και την ολοκλήρωσε κατά τα έτη 1985-1987. Απασχολήθηκε δηλ. κατά διαστήματα περισσότερο από μια εικοσαετία με τη συγκέντρωση υλικού από 163 σημεία της μεγαλονήσου με βάση έναν κατάλογο που περιέχει 315 έννοιες (βλ. το Ερωτηματολόγιο στις σσ. 30-47 με αντίστοιχη γαλλική και αγγλική μετάφραση). Τελικά έγινε επιλογή για χαρτογράφηση 172 εννοιών, όσοι είναι δηλ. και οι διαλεκτικοί χάρτες του β' μέρους του έργου, σσ. 65-263 με ταυτόχρονη ενιαία αρίθμηση στο άνω δεξιό μέρος της σελίδας.

Όταν εμφανίστηκε η *Διαλεκτολογία ως επιστήμη* υπό την επίδραση του ρομαντισμού τον 19ο αιώνα η Γλωσσολογία ήταν σε μεγάλο βαθμό συγκριτική φιλολογία. Ως Ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία ενδιαφερόταν για την ιστορική εξέλιξη των γλωσσών και τις μεταξύ τους σχέσεις. Τον δρόμο προς τη Γλωσσογεωγραφία άνοιξαν οι νεογραμματικοί. (Βλ. και Petyt, 1980). Ο γερμανός Wenker δημοσίευσε το 1881 μερικούς χάρτες θέλοντας να επιβεβαιώσει με βάση τις διαλέκτους τη θεωρία των νεογραμματικών,

ότι οι φωνολογικοί νόμοι ισχύουν χωρίς εξαιρέσεις. Πρόκειται για τον Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland. Ο πρώτος γλωσσικός άτλαντας δημοσιεύτηκε από τον ελβετό λόγιο Jules Gilliéron το 1880 με τίτλο: Petit atlas phonétique du Valais roman. Περιλαμβάνει 25 σημεία έρευνας από τη γαλλόφωνη Ελβετία. Οι έρευνες για τον Atlas linguistique de la France άρχισαν το 1897. Ο Linguistic Atlas of England δημοσιεύτηκε μόλις το 1978 (βλ. Moulton, 1980).

Ο λόγος καθυστέρησης δημοσίευσης γλωσσικών ατλάντων σε πολλές χώρες —η Ελλάδα είναι από τις λίγες δυστυχώς χώρες που δεν έχει ακόμη το γλωσσικό της άτλαντα— συνδέεται με τη γενικότερη υποτίμηση των διαλέκτων. Θεωρούνται από πολλούς ως γλώσσες κατώτερης ποιότητας χρησιμοποιούμενες από αγράμματους και κοινωνικά υποβαθμισμένους ομιλητές. Σημαντικότερος όμως είναι ο λόγος ότι η Διαλεκτολογία δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί στα νέα επιστημονικά δεδομένα της σύγχρονης Γλωσσολογίας, όπως διαμορφώθηκε στις δεκαετίες 1920 και 1930. Ήδη από την εποχή εκείνη οι ιστορικο-συγκριτικοί γλωσσολόγοι θεωρήθηκαν «εκτός μόδας», πολύ περισσότερο οι διαλεκτολόγοι οι οποίοι, ενώ μελετούσαν κατά κανόνα συγχρονικά τις διαλέκτους, αποκόπηκαν από την καίρια προβληματική της νεότερης γλωσσολογίας και του δομισμού, επιμένοντας σε ένα καθαρά περιγραφικό επίπεδο γλωσσικής ανάλυσης. Η διαφορά ανάμεσα στη Διαλεκτολογία και την περιγραφική Γλωσσολογία είναι διαφορά ανάμεσα στην ύλη (substance) και τη μορφή (form). Η Διαλεκτολογία συνέχιζε να έχει ως κύριο ερευνητικό της αντικείμενο την ύλη, τον τρόπο με τον οποίο μιλούν οι άνθρωποι, και πιο συγκεκριμένα την ανεύρεση της ονομασίας μιας ορισμένης έννοιας ή ενός πράγματος σε διάφορα μέρη, ενώ η σύγχρονη Γλωσσολογία ενδιαφερόταν περισσότερο για τη μορφή, τις

αφηρημένες δομές και συστήματα που βρίσκονται κάτω από την ύλη. Ο δομικός διαλεκτολόγος μελετά τη θέση που παίρνει ένας φθόγγος μέσα σε μια συγκεκριμένη λέξη σε διάφορα περιβάλλοντα και σε διάφορα φωνολογικά συστήματα. Έχουμε επομένως μια ουσιώδη αντιπαράθεση ανάμεσα στη φωνητική και τη φωνολογία. Είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι ευρωπαϊκοί άτλαντες σχεδιάστηκαν πριν από το 1930, προτού δηλ. εμφανιστεί ο στρουκτουραλισμός. Ήδη όμως από το 1933 ο L. Bloomfield με το κλασικό έργο του Language υποστήριξε ότι στο φωνολογικό επίπεδο τα μοναδικά σημαντικά στοιχεία είναι τα φωνήματα και ότι η «υποφωνηματική ποικιλία» (subphonemic variation) παρουσιάζει πολύ λιγότερο επιστημονικό ενδιαφέρον. Με τον τρόπο αυτό έγινε σαφές το χάσμα που χώριζε τον γλωσσογεωγράφο από τον δομιστή. Ο N. Trubetzkoy πρότεινε από το 1931 την εφαρμογή των αρχών του στρουκτουραλισμού στην έρευνα των διαλέκτων (βλ. Markey, 1977). Οι περισσότεροι όμως δομιστές πίστευαν ότι ήταν αδύνατη στα πλαίσια της θεωρίας τους η σύγκριση δύο συγγενών διαλέκτων. Για τη λύση του προβλήματος αυτού εισήγαγε ο Weinreich (1954) την έννοια του διασυστήματος (diasystem), ένα σύστημα που περιλαμβάνει το φωνηματικό απόθεμα δύο ή περισσότερων διαλέκτων. Το διασύστημα θα μπορούσε να καταστήσει δυνατή τη σύγκριση των φωνολογικών συστημάτων δύο ή περισσότερων διαλέκτων. Πρόκειται όμως για μια αρκετά αφηρημένη έννοια η οποία στερείται ψυχολογικής πραγματικότητας και φωνητικής πραγμάτωσης οπότε είναι αδύνατη η σύγκριση συγγενών διαλέκτων. (Για τα άλυτα μέχρι σήμερα προβλήματα της δομικής και γενετικής διαλεκτολογίας —τα πορίσματα των οποίων μένουν ανεφάρμοστα στην περίπτωση των γλωσσικών ατλάντων— βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις των Markey, 1977 και Davis, 1983).

Η μέθοδος που ακολούθησαν οι γλωσσολογογράφοι για το σχεδιασμό γλωσσικών ατλάντων και συγκεκριμένα του Linguistic Atlas of New England (LANE) επικρίθηκε δριμύτατα από την κοινωνιολόγο Glenna R. Pickford (1956) σε ένα πολυσυζητημένο άρθρο της. Κατηγορεί ευθέως τους διαλεκτολόγους ότι δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις σύγχρονες δειγματοληπτικές τεχνικές αναφορικά με την επιλογή των πληροφορητών και την κατάρτιση των ερωτηματολογίων και επομένως τα αποτελέσματα των ερευνών τους είναι παραπλανητικά και αμφίβολης αξίας. Οι διαλεκτολόγοι δεν χρησιμοποιούν την τυχαία δειγματοληψία, με τη μαθηματική έννοια του όρου, όπου κάθε στοιχείο (μονάδα) του πληθυσμού έχει μια γνωστή, μη μηδενική, πιθανότητα να κληρωθεί στο δείγμα. Οι ποσοτικές μέθοδοι πολλών διαλεκτολόγων, ίσως των περισσότερων, παραβλέπουν την απλή τυχαία δειγματοληψία. Οι γλωσσολογογράφοι χρησιμοποιούν παντού, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, ένα επιλεγμένο δείγμα (judgement sample) με βάση ορισμένα κριτήρια. Προτιμούνται κατά κανόνα ηλικιωμένα άτομα από αγροτικές περιοχές. Κατά την άποψη της Pickford και το δείγμα αυτό είναι άκυρο επειδή δεν αντικατοπτρίζει την ομιλία ολόκληρου του πληθυσμού. Οι πληροφορητές που επιλέχτηκαν ήταν τελικά μόνο όσοι δέχτηκαν να υποστούν την ταλαιπωρία μιας πολύωρης και εξαντλητικής συνέντευξης, πράγμα που επηρεάζει αισθητά την αμεροληψία του δείγματος. Δεν υπάρχουν τρόποι για να εξακριβωθεί αν τα άτομα που δεν δέχτηκαν να δώσουν συνέντευξη έχουν τις ίδιες γλωσσικές συνήθειες με εκείνα που τελικά δέχτηκαν. Η Pickford επικρίνει το γεγονός ότι οι πληροφορητές προέρχονται από πολιτιστικά υποβαθμισμένες περιοχές με αποκλεισμό των μεγάλων αστικών κέντρων. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε είναι ότι η LANE κάθε άλλο παρά μας

βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα «το φαινόμενο των αμερικανικών διαλέκτων». Η κριτική που άσκησε η αμερικανίδα κοινωνική επιστήμονας αναφέρεται σε παλαιότερη εποχή — ο σχεδιασμός του LANE έγινε το 1929 — οπότε οι τεχνικές που μνημονεύει δεν είχαν εξελιχθεί. Η απάντηση που έδωσαν οι διαλεκτολόγοι στις αιτιάσεις αυτές είναι ότι αυτό που θεώρησε η Pickford ως βασικό μειονέκτημα υπήρξε ο αντικειμενικός τους στόχος, δηλ. η μελέτη των παλαιότερων φάσεων των αμερικανικών διαλέκτων.

Είκοσι σχεδόν χρόνια αργότερα η κριτική για τη μέθοδο των διαλεκτολόγων αναζωπυρώθηκε από τις ίδιες τις τάξεις τους. Ο Gary N. Unterwood (1974), διευθυντής τότε του Linguistic Atlas of the Southwest States κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι μάταιη η συνέχιση του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής γλωσσικών ατλάντων στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής: «Η μεθοδολογία των γλωσσικών ατλάντων δεν χρειάζεται να τροποποιηθεί. Πρέπει να πεταχτεί στο καλάθι των αχρήστων και να αντικατασταθεί από νέα, αν ενδιαφερόμαστε στ' αλήθεια για ρεαλιστική και ακριβή περιγραφή της γεωγραφικής και κοινωνικής ποικιλίας των αγγλικών της Αμερικής» (βλ. σ. 20).

Είναι αλήθεια ότι η αξιοπιστία της έρευνας εξαρτάται από το αν και κατά πόσο το δείγμα του πληθυσμού της περιοχής που μελετάται είναι αντιπροσωπευτικό. Αν λ.χ. ένα χωριό έχει 300 γυναίκες και 200 άντρες τότε πρέπει να επιλεγούν 3 γυναίκες και 2 άντρες. Τέτοια προσπάθεια επιλογής αντιπροσωπευτικού πληθυσμιακού δείγματος δεν γίνεται σε κανένα από τους παλαιότερους γλωσσικούς άτλαντες της Ευρώπης ή της Αμερικής. Στη Survey of English Dialects (SED) επιδιώχτηκε συνειδητά η καταγραφή της παλαιότερης μορφής των διαλέκτων («the oldest kind of traditional vernacular»). Από τα 313 σημεία έρευνας προτιμήθη-

καν οι γεροντότεροι κάτοικοι, κυρίως άντρες αγρότες που δεν είχαν, ει δυνατόν, μετακινηθεί από το χωριό τους, παρ' όλο που όταν άρχισε η έρευνα το 1951 μόλις το 4% του εργατικού δυναμικού της Αγ- γλίας ασχολιόταν με τη γεωργία. Έχον- τας επομένως ως στόχο την ανεύρεση της αρχαιότερης μορφής της τοπικής γλώσ- σας οι ερευνητές αγνόησαν συστηματικά τη γλώσσα των αστικών κέντρων (urban speech) όπως και τη γλώσσα άλλων κοι- νωνικών ομάδων. Η Linguistic Survey of Scotland (LSS) ακολούθησε την ίδια μέ-θοδο. Για τη φωνολογική λ.χ. έρευνα (3ος τόμος) επιλέχτηκαν 135 άντρες και 53 γυναίκες από αγροτικές περιοχές. Επί συνόλου 188 ατόμων τα 118 ήταν ηλικίας 60-80 ετών, ενώ 27 άτομα υπερέβαιναν το ογδοηκοστό έτος της ηλικίας τους. Με λίγα λόγια το αντικείμενο περιγραφής υπήρξε ένα «μειονοτικό» και στην ουσία «τεχνητό» φαινόμενο. Οι ερευνητές του LSS διαπίστωσαν με απογοήτευση ότι «it is very difficult to find informants who speak 'pure' dialect in the sense of using consistently and in all situations and contexts all the maximally deviant features from standard English» (βλ. και Petyt, 1986). Οι γλωσσογεωγράφοι δεν αρνούν- ται την «κατηγορία» ότι τα ευρήματά τους δεν είναι αντιπροσωπευτικά. Η απάντη- ση που δίνουν είναι ότι στόχος τους ήταν η καταγραφή μιας μορφής ομιλίας που κινδύνευε να χαθεί οριστικά.

Μέσα σ' αυτό το ήδη διαμορφωμένο κλίμα, και παρά τις προειδοποιήσεις της Pickford τέσσερα χρόνια προτού αρχίσει την έρευνά του ο Κ(οντοσόπουλος), έγινε η συλλογή του υλικού για την παρασκευή του Γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης. Ο συγγρ. του έργου μας διαβεβαιώνει (βλ. σ. 20) ότι «οι έννοιες που παρουσιάζουν γλωσσογεωγραφικό ενδιαφέρον και τις οποίες περιέλαβα στο Ερωτηματολόγιο του Άτλαντος φρόντισα να είναι γνω- στές και να χρησιμοποιούνται στον αβί- αστο λόγο του μεγαλύτερου μέρους του

πληθυσμού του νησιού και όχι μόνο στο λόγο των υπερηλίκων. Με τον τρόπο αυ- τό περιόρισα κάπως τον παρελθοντολο- γικό χαρακτήρα που αναπόφευκτα πα- ρουσιάζουν οι διαλεκτολογικές εργασί- ες». Στη σ. όμως 22 γίνεται σαφής λόγος για «προτίμησι μικρών και απομονωμέ- νων οικισμών (όπου, πιθανώς, το γλωσ- σικό ιδίωμα θα είχε λιγώτερο φθαρή κά- τω από την επίδρασι της αστικής κοι- νής)». Η υποχώρηση της διαλέκτου είχε ως αποτέλεσμα τον σημαντικό περιορι- σμό του αριθμού των χαρτών του άτλαν- τα, αφού λέξεις που κατέγραψε ο Κ. πριν από 22 χρόνια, όταν άρχισε το συλλεκτι- κό του έργο «είχαν πια ξεχαστή όταν, σε πρόσφατη προσπάθεια για λύσι ωρισμέ- νων αποριών μου, αναζητούσα τις ίδιες έννοιες στον ίδιο χώρο» (σ. 20). Ο παρελ- θοντολογικός χαρακτήρας των διαλε- κτολογικών ερευνών είναι πράγματι ανα- πόφευκτος, η διαπίστωση όμως αυτή δεν πρέπει να συνδεθεί με αρνητικές συνυπο- δηλώσεις, αν έχει ακολουθηθεί μέθοδος που εξασφαλίζει, όσο γίνεται, αντικειμε- νικά κριτήρια επιλογής.

Ο τίτλος του έργου «Γλωσσικός άτ- λας της Κρήτης» δεν είναι απόλυτα ακρι- βής, πράγμα που δεν αντιλαμβάνεται ο ανυποψίαστος αναγνώστης, με την έν- νοια ότι δεν εξετάζει τα ελληνικά της Κρήτης, αλλά μια παλαιότερη μορφή της διαλέκτου (σε μικρά κατά κανόνα χωριά) η οποία εν πολλοίς έχει σήμερα εξαφανι- στεί. Όλες ανεξαιρέτως οι μεγάλες πό- λεις της Κρήτης αποκλείστηκαν από την έρευνα. Από τα 163 σημεία μόλις δύο (Τυμπάκι και Νέα Αλικαρνασός) εμφα- νίζουν πληθυσμό άνω των τριών χιλιά- δων κατοίκων. Οι περισσότερες περιοχές που ερεύνησε παρουσιάζουν μείωση του πληθυσμού με βάση τα στατιστικά στοι- χεία των ετών 1971 και 1981 που παρατί- θενται στις σσ. 48 κ.ε..

Η επιλογή των σημείων έρευνας ως προς τη γεωγραφική κατανομή είναι πρά- γματι ικανοποιητική, αν εξαιρέσει κα-

νείς την απουσία των μεγάλων αστικών κέντρων. Ο Κ. έχει επισκεφτεί χωρίς υπερβολή και τα 1250 περίπου χωριά και κωμοπόλεις της Κρήτης και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επέλεξε τα 163 σημεία ύστερα από προσεκτική μελέτη των δεδομένων. Οι τεχνικές για την αρίθμηση των σημείων έρευνας ποικίλλουν. Μερικοί ερευνητές αριθμούν με βάση την εδαφική διαμόρφωση, άλλοι με βάση τη χρονολογική σειρά επίσκεψης των σημείων έρευνας. Άλλοι πάλι προτιμούν την αρίθμηση από Βορρά προς Νότο με χωριστή αρίθμηση σε κάθε νομό και ενιαία αρίθμηση σε κάθε επαρχία. Ο Κ. ακολούθησε ενιαία αρίθμηση ξεκινώντας από τα δυτικά προς τα ανατολικά του νησιού.

Η επιλογή των πληροφορητών δεν ξέρουμε με ποια κριτήρια έγινε. Δεν υπάρχουν στοιχεία για το φύλο, την ηλικία και τη μόρφωσή τους. Το Handbook of the Linguistic Geography of New England (εκδ. H. Kurath κ.ά., (1939): Providence, R.I.: Brown Univ. Press) παραθέτει σύντομο βιογραφικό σημείωμα κάθε πληροφορητή. Στον Γλωσσικό άτλαντα της Σκωτίας (LAS, The Linguistic Atlas of Scotland, εκδ. J. Y. Mather – H. H. Speitel, τόμ. Α', Λονδίνο 1975: Croom Helm) υπάρχει Παράρτημα (σσ. 379-415) με στοιχεία των πληροφορητών: τα αρχικά του ονοματεπώνυμου τους, φύλο, ηλικία, έτη διαμονής στο ίδιο μέρος, τόπος γεννήσεως των ίδιων και των γονέων τους. Οι πληροφορητές κατατάσσονται σε τρεις ομάδες με βάση την ηλικία τους: α) 9-12 β) 35-45 και γ) 65-75 ετών. Με βάση το μορφωτικό τους επίπεδο μπορούν να καταταγούν σε τέσσερις κατηγορίες: αναλφάβητοι, απόφοιτοι δημοτικού σχολείου, τελειόφοιτοι παλαιού τύπου Γυμνασίου ή σημερινού Λυκείου και πτυχιούχοι ανωτάτων σχολών.

Άλλο τόσο δεν παρέχονται στοιχεία για τις τεχνικές συνέντευξης. Ο Unterwood, 1974, σχολιάζοντας διάφορα είδη

συνέντευξης υποστήριξε ότι ο ερευνητής που διεξάγει επιτόπιες έρευνες μιλά πιο πολύ από τον πληροφορητή από τον οποίο πρέπει να εκμαιεύσει πολλές φορές κατά ανορθόδοξο τρόπο επιθυμητούς τύπους. Ο Κ. μιλά για «μαιευτική» διαδικασία (σ. 24) και παραθέτει σειρά εννοιών των οποίων ανεύρισκε την κρητική τους ονομασία με μεγάλη δυσκολία. Δεν πρόκειται για συνέντευξη, αλλά για εξέταση, οπότε τα αποτελέσματα δεν μπορεί παρά να είναι μεροληπτικά. Η αυθόρμητη απάντηση παραγνωριζόταν σε μελέτες αυτού του είδους προς όφελος της λέξης ή του τύπου που επεδίωκε να ανασύρει ο ερευνητής από τη μνήμη του πληροφορητή, μια πρακτική που επικρίνει ο ίδιος ο Κ. σε άλλη εργασία του. Η τάση αυτή ανεύρεσης της «γνήσιας» διαλέκτου είχε ως αποτέλεσμα την υποτίμηση της ποικιλίας (variation) η οποία θεωρείται, ιδίως ύστερα από τις μελέτες του Labov, ως πρωταρχικής σημασίας έννοια στην Κοινωνιογλωσσολογία. Από το άλλο μέρος ένα μεγάλο ερωτηματολόγιο κουράζει τον πληροφορητή ο οποίος για το λόγο αυτό μπορεί να δώσει εσφαλμένες απαντήσεις. Σε μια πρόσφατη σχετική έρευνα στην Αγγλία η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου απαιτούσε μέχρι και εννέα ώρες. Ένα άλλο ερώτημα είναι αν χωρίς μαγνητόφωνο καταγράφει κανείς ό,τι πράγματι ακούει, ανεξάρτητα από την εμπειρία που διαθέτει. Αν υπήρχαν μαγνητοφωνημένες οι απαντήσεις με στοιχεία των πληροφορητών θα μπορούσαν να επανελεγχθούν τα δεδομένα, έστω και ενμέρει, και να παραμεριστούν λάθη κόπωσης ακόμη και του ίδιου του ερευνητή. Τώρα κάθε προσπάθεια ελέγχου της ακρίβειας του υλικού παραμένει ανέφικτη.

Το Ερωτηματολόγιο (σσ. 30-47) περιέχει 315 έννοιες, δεν παρέχονται όμως στοιχεία σε ποια επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης αναφέρονται. Ο Linguistic Atlas of England, εκδ. H. Orton – S. Sanderson – J.

Widdowson, Λονδίνο 1978: Croom Helm, περιέχει 1322 ερωτήσεις από τις οποίες 387 είναι φωνολογικές, 128 μορφολογικές, 77 συντακτικές και 730 λεξιλογικές. Από τους 172 χάρτες του γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης «οι 64 είναι γραμματικοί, μας δείχνουν δηλ. τη γεωγραφική έκταση φωνητικών ή μορφολογικών και μόνον φαινομένων της κρητικής διαλέκτου. Μπορούμε όμως να παρακολουθήσουμε φωνητικές ή μορφολογικές διαφορές λέξεων και στους καθαρά ονομασιολογικούς χάρτες του τόμου» (σ. 24). Είναι φανερό ότι ακολουθείται η γενικότερη πρακτική των παλαιότερων γλωσσικών ατλάντων οι οποίοι δίνουν έμφαση στη λέξη, όπως και η παραδοσιακή διαλεκτολογία, πράγμα που φαίνεται στον Πρόλογο του έργου: «ένας αριθμός αντικειμένων και αφηρημένων εννοιών δεν δηλώνεται με την ίδια λέξη σ' όλη την έκταση της Κρήτης» (σ. 5) και στο στόχο που θέτει: «Τις χαρακτηριστικότερες ενδοκρητικές λεξιλογικές διαφορές θέλησα να τις αποτυπώσω σε χάρτες» (σ. 6).

Η σύνταξη, παρ' όλο που παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τα μεμονωμένα λεξιλογικά στοιχεία, μένει εντελώς στο περιθώριο, όπως συμβαίνει τόσο με τους άτλαντες πολλών ευρωπαϊκών κρατών όσο και με μελέτες που αναφέρονται σε τοπικές διαλέκτους. Αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι οι απαντήσεις σε κάθε ερωτηματολόγιο δεν αντικατοπτρίζουν τον αβίαστο λόγο των διαλεκτόφωνων, όπως αναφέραμε πιο πάνω, εκτός του ότι παρουσιάζουν και υφολογική μονομέρεια. Από τις 315 έννοιες του ερωτηματολογίου που κατήρτισε ο Κ. μόνο 36 λέξεις, δηλ. ποσοστό μόλις 11,42% εντοπίστηκαν στην αυθόρμητη καθημερινή επικοινωνία. (Σύγκρ. επιπλέον τις λέξεις *εύρημα* και *μικρός*). Όπως έχει παρατηρήσει σωστά ο Cosegiu (1982, σ. 68) «η γεωγραφική μέθοδος δεν ερμηνεύει τα πάντα και δεν πρέπει να θεωρείται πανάκεια για όλα τα γλωσσικά προβλή-

ματα». Διαπιστώνεται σχηματικά η οριζόντια, όχι όμως και η κάθετη ποικιλία της γλώσσας.

Οι τεχνικές χαρτογράφησης που χρησιμοποιούνται σε γλωσσικούς άτλαντες μπορούν να ενταχθούν σε πέντε ομάδες:

1. Δίπλα στο σημείο έρευνας σημειώνεται η πραγματική απάντηση, συνήθως σε φωνητική μεταγραφή. Πρόκειται για την κλασική μέθοδο του Gilliéron. Χρησιμοποιήθηκε σε μερικούς άτλαντες (όπως λ.χ. στον LANE, τον Atlas linguistico y etnográfico de Andalucía του M. A. López (1961), κ.ά.) αποδοκιμάστηκε όμως και σχεδόν αγνοήθηκε από ειδικούς και μη για δυο λόγους: Οι χάρτες δεν είναι αναγνώσιμοι και η εκτύπωσή τους είναι πολυδάπανη.

2. Απλούστευση της πρώτης μεθόδου αποτελεί η καθιέρωση μιας σειράς συμβόλων, εγχρώμων ή μη. Η εξοικείωση με το σύστημα των συμβόλων είναι εύκολη ακόμη και για τον μη ειδικό. Η γεωγραφική κατανομή των διαφόρων τύπων γίνεται αντιληπτή με μια πρώτη ματιά στο χάρτη. Πρόκειται για χάρτες που εκθέτουν απλώς το υλικό (display maps), χαρτογραφούν δηλ. απλώς τις απαντήσεις, σε αντίθεση με τους ερμηνευτικούς χάρτες (interpretive maps). Ο γλωσσικός άτλαντας της Κρήτης ανήκει την πρώτη κατηγορία. Αφίνει τον αναγνώστη να συνδυάσει πληροφορίες και να βγάλει μόνος του τα συμπεράσματα. Πόσοι όμως μη ειδικοί μπορούν να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα; (βλ. και πιο κάτω). Ο κίνδυνος ισοπέδωσης των διαφόρων επιπέδων γλωσσικής ανάλυσης είναι ορατός όταν για τεχνικούς λόγους οι χάρτες του άτλαντα χωρίζονται σε ομάδες ανάλογα με τη διχρωμία, τριχρωμία ή τετραχρωμία που παρουσιάζουν, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης. Αποτελεί όμως αρετή του έργου ο τρόπος με τον οποίο ο Κ. αποκατέστησε την εσωτερική σχέση ανάμεσα σε διάφο-

ρους τύπους χρησιμοποιώντας διαφορετικά σύμβολα. Κάθε ονομασία παριστάνεται με σύμβολα διαφορετικού χρώματος και κάθε φωνητική ή μορφολογική παραλλαγή μιας λέξης με διαφορετικό γεωμετρικό σχήμα του ίδιου χρώματος.

3. Δεν υπάρχουν απαντήσεις σε μεμονωμένα σημεία έρευνας, αλλά μια γραμμή (=ισόγλωσσος ή ισόγλωσσο, isogloss) η οποία περικλείει όμοια γλωσσικά γνωρίσματα φωνητικής (ισόφωνο), μορφολογικο-γραμματικής (ισόμορφο), λεξιλογικής (ισόλεξο) ή σημασιολογικής (ισόσημο) φύσεως. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται όχι η οριοθέτηση διαλεκτικών περιοχών, όπως κακώς αναφέρεται σε πολλές μελέτες και γενικά έργα αναφοράς, αλλά η εντόπιση μεταβατικών ζωνών οι οποίες δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν σαφώς. Οι διαλεκτικοί και γενικότερα οι γλωσσικοί νεωτερισμοί δεν απλώνονται όπως οι κηλίδες πετρελαίου, αλλά μεταπηδούν από περιοχή σε περιοχή. Όταν υπάρχει μια περίπου αντιστοιχία στην κατανομή ενός αξιοπρόσεκτου αριθμού γνωρισμάτων και οι αντίστοιχες ισόγλωσσοι ακολουθούν χοντρικά την ίδια πορεία, τότε γίνεται λόγος για δέσμες ισόγλωσσων (bundles of isoglosses) οι οποίες προσδιορίζουν στην ουσία τα διαλεκτικά όρια. Οι ισόγλωσσοι θεωρήθηκαν τόσο σημαντικές για τους γλωσσικούς άτλαντες ώστε οι δυο αυτές έννοιες να βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης. Η έννοια του όρου ισόγλωσσος (που δημιούργησε ο γερμανός ιερέας και διαλεκτολόγος A. Bielenstein αναλογικά προς μετεωρολογικούς όρους του τύπου *ισόθερμος*) είναι αρκετά προβληματική. Η ισόγλωσσος σχεδιάζεται συνήθως ανάμεσα σε μια περιοχή A που χρησιμοποιεί τον τύπο χ και μια περιοχή B που μεταχειρίζεται τον τύπο ψ. Τα προβλήματα ανακύπτουν από τη στιγμή που η ισόγλωσσος μπορεί να σημαίνει ότι ένας μεμονωμένος πληροφορητής ή μια ιδιαίτερη κατηγορία ομιλητών

χρησιμοποίησε τον τύπο χ όταν ερευνήθηκε η συγκεκριμένη περιοχή, κ.ο.κ. Η πλειοψηφία των διαλεκτόφωνων είναι πιθανό να μη χρησιμοποιεί αυτό τον τύπο, πράγμα που συνήθως συμβαίνει όταν η έρευνα περιορίζεται στους γεροντότερους ομιλητές αγροτικών περιοχών. Είναι ενδεχόμενο να επικρατεί ο ένας από τους δυο τύπους ή ο τύπος ψ' ο οποίος είναι πλησιέστερος προς την κοινή γλώσσα. Ο εντοπισμός διαλεκτικών ορίων συνδέεται με τον ακριβή προσδιορισμό της εστιακής (focal), της μεταβατικής (transition) και της απολιθωματικής (relic) περιοχής. Η πρώτη αποτελεί διαλεκτικό κέντρο με σαφώς διακρίσιμα γνωρίσματα. Η δεύτερη παρουσιάζει χαρακτηριστικά δύο περιοχών, ενώ η τρίτη είναι απομονωμένη και δεν εμφανίζει νεωτερισμούς. Η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη ότι τα όρια μιας διαλέκτου μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς αποδεικνύεται εσφαλμένη, όπως μπορεί εύκολα να διαπιστώσει όποιος ξεφυλλίσει μερικές μόνο σελίδες ενός γλωσσικού άτλαντα. Ορισμένοι διαλεκτολόγοι, όπως ο Gaston Paris έφτασαν γι' αυτό το λόγο στο ακραίο σημείο να αρνηθούν την ύπαρξη διαλέκτων και να υποστηρίξουν ότι το μόνο που υπάρχει είναι ένα αδιαίρετο διαλεκτικό συνεχές (dialect continuum). Οι ισόγλωσσοι κατά μήκος ενός χάρτη δίνουν την εντύπωση απόλυτων διαχωριστικών γραμμών, ενώ, όπως είδαμε, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να συμβεί στην πράξη. Το σημείο τοποθέτησης της ισόγλωσσου διατρέχει τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί αυθαίρετο εκτός του ότι η τεχνική αυτή δεν δηλώνει τη δυναμική πλευρά εξέλιξης των διαλέκτων με πιθανές μελλοντικές κατευθυντήριες τάσεις. (Σύγκρ. Wright, 1969). Έτσι κι αλλιώς ένας γλωσσικός χάρτης παρουσιάζει στατικά αυτό που κατέγραψε ο ερευνητής σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Η πολυπλοκότητα της γλώσσας δεν μπορεί να μελετηθεί με βάση τις ισόγλωσσους και για τον πρό-

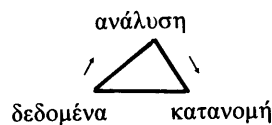
σθετο πολύ σοβαρό λόγο ότι δεν υπάρχουν κριτήρια ιεραρχικής αξιολόγησής τους. Δεν ξέρουμε ακόμη σε πόσα και ποια σημεία πρέπει να διαφέρουν δυο περιοχές για να τις χαρακτηρίσουμε ως διαφορετικές γλωσσικές κοινότητες. 'Υστερα απ' αυτά διερωτάται κανείς μήπως δόθηκε περισσότερη αξία στην ισόγλωσσο απ' όσο της αξίζει. 'Όταν επιχειρήσει κανείς να συνδυάσει πληροφορίες από διαφορετικούς χάρτες τότε βρίσκεται σε πλήρη αμηχανία. Με ποια κριτήρια θα καθοριστούν τα όρια των επιμέρους διαλεκτικών περιοχών; Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες ισόγλωσσοι ακολουθούν πορεία από βορρά προς νότο με βάση λίγο ή πολύ τα διοικητικά όρια των τεσσάρων νομών της Κρήτης. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που βλέπουμε να ακολουθούν πορεία από δυτικά προς ανατολικά, στο βόρειο τμήμα των νομών Ρεθύμνου-Ηρακλείου (χάρτης αριθ. 2, λ. *αμασκάλη*). Σε άλλους χάρτες (βλ. αριθμ. 104, λ. *γαρίφαλο*) οι ισόγλωσσοι δεν οδηγούν σε κάποια σαφώς προσδιορίσιμη οριοθέτηση σε συσχετισμό πάντα με άλλες ισόγλωσσους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεταβατικές περιοχές οι οποίες εναλλάσσονται ανάλογα με το υλικό που χαρτογραφείται από την επιλογή του οποίου εξαρτώνται και τα συμπεράσματα στα οποία θα καταλήξει ο ερευνητής, ή μάλλον προκαθορίζονται από τους περιορισμούς που θέτει η επιλογή του υλικού που συμπεριλαμβάνεται στη χαρτογράφηση. Οι ποικίλες αυτές δυσκολίες και τα δυσεπίλυτα προβλήματα που συνδέονται με την έννοια της ισόγλωσσου — σε πολλές περιπτώσεις θα ακριβολογούσαμε αν κάναμε χρήση του όρου *ετερόγλωσσο* (*heterogloss*)— οδήγησαν προφανώς τον συγγρ. του γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης στην παράκαμψη του όλου προβλήματος (η μόνη απλή αναφορά σε φωνητικές και μορφολογικές ισόγλωσσους γίνεται στον Πρόλογο του έργου, σ. 6), το οποίο τον είχε απασχολή-

σει εκτενώς στη διδακτορική του διατριβή (1969). Είναι πάντως ευτύχημα το ότι ο Κ. απέφυγε τον πειρασμό της χάραξης ισόγλωσσων οι οποίες θα περιέπλεκαν κυρίως ως δέσμες ισόγλωσσων την οριοθέτηση των διαλεκτικών περιοχών της Κρήτης.

4. Μια νέα τεχνική που εφαρμόστηκε στους δυο πρώτους τόμους του LAS για να εγκαταλειφτεί στον τρίτο τόμο προς όφελος της υπ' αριθμ. 2 τεχνικής, είναι η χρησιμοποίηση διαφόρων ειδών σκιάσεων (*shading*). Έτσι δηλώνονται συγκεντρώσεις διαφορετικών απαντήσεων. Στην περίπτωση αυτή δεν λαμβάνονται υπόψη μεμονωμένα παραδείγματα και μικρές αποκλίσεις. Παρ' όλο που η μέθοδος αυτή είναι στην ουσία όμοια με τη χάραξη ισόγλωσσων, έχει το πλεονέκτημα ότι μπορεί να παρουσιάσει πολύ μεγαλύτερο αριθμό διαφορετικών απαντήσεων με ποικίλους τύπους σκιάσεων.

5. Τα τελευταία χρόνια αναπτύσσονται νέες μέθοδοι με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών. Η αυτόματη χαρτογράφηση στηρίζεται σε συνδυασμούς γεωμετρικών ή μη σχημάτων, σε προηγμένες υποκατηγοριοποιήσεις τους, σε χρήση στιγμών, σκιάσεων, κ.ά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο *το μοντέλο του Kirk* (1985, βλ. σ. 11 κ.ε.) για τις ιδιότητες που πρέπει να έχει το χαρτογραφικό τρίγωνο (*mapping triangle* κατά το: σημειωτικό τρίγωνο):

Το πρώτο βασικό ερώτημα στο οποίο πρέπει να δοθεί απάντηση είναι «τι δεδομένα αντιπροσωπεύει κάθε χάρτης». Η χαρτογράφηση των δεδομένων είναι αδύνατη αφού έχουν συνήθως «φωνητική» (*phonic*) υφή, και οι χάρτες αμετάβλητη,

γραφική (graphic) υφή. Η δεύτερη βασική ιδιότητα των χαρτών είναι η ανάλυση η οποία μπορεί να γίνει με βάση εξωτερικούς ή εσωτερικούς λόγους ή και να περιορίζεται, όπως γίνεται πολλές φορές από τους παραδοσιακούς γλωσσολόγους στην παρουσίαση του βασικού υλικού. Η τρίτη βασική ιδιότητα των χαρτών είναι η κατανομή, ιδιότητα που διακρίνει το γλωσσικό άτλαντα από άλλους τρόπους παρουσίασης διαλεκτικού υλικού, όπως πίνακες με βασικό υλικό ή λεξικά. Διακρίνονται δύο βασικοί τύποι κατανομής: η υπονοούμενη (χρήση γεωμετρικών συμβόλων) και η σαφής (ισόγλωσσοι). Σε μια ιδανική μορφή καμιά από τις τρεις αυτές βασικές ιδιότητες του χαρτογραφικού τριγώνου δεν πρέπει να έχει την υπεροχή. Ακολουθώντας τον Grice θα λέγαμε ότι ένας χάρτης πρέπει να συνδυάζει το αξίωμα της ποσότητας (ουσιαστικός ρόλος) με το αξίωμα της ποιότητας (λειτουργικός ρόλος). Το πρώτο συνδέεται με την πληροφορικότητα (informativeness) του χάρτη και το δεύτερο με τη σαφήνεια με την οποία παρουσιάζονται τα πορίσματα της έρευνας.

Η βασική αποστολή της Διαλεκτολογίας είναι να περιγράψει και να ερμηνεύσει «πώς, τί, πού, πότε λέγεται κάτι». Ένα διαλεκτικό δεδομένο διαπαρτίζεται από τέσσερις μεταβλητές, του παραδείγματος, της θεματικής περιοχής, του χώρου και του χρόνου: δ = (Μπ, Μθ, Μχ, Μχρ). Σε μια ιδανική περίπτωση πρέπει να περιγραφεί η δομή και των τεσσάρων στοιχείων αυτού του συνόλου. Η Διαλεκτομετρία (dialectometry) επιδιώκει να περιγράψει τη δομή και των τεσσάρων στοιχείων αυτού του συνόλου. Άρχισε να αποκτά ερευνητικό υπόβαθρο με τις εργασίες του ρομανιστή Séguy από το 1971 κ.ε. (βλ. Batori, κ.ά., 1989, σ. 565 κ.ε.). Ερευνά τις σχέσεις ανάμεσα σε διαλεκτικά δεδομένα ως τοπικές ομοιότητες ή διαφορές με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών. Ο νέος αυτός επιστημονι-

κός κλάδος ανοίγει ευοίωνες προοπτικές για την έκδοση γλωσσικών ατλάντων. Οι έρευνες για αυτόματη χαρτογράφηση γλωσσικών δεδομένων στα πλαίσια της Υπολογιστικής διαλεκτολογίας (Computative dialectology) άρχισαν ανεξάρτητα και σχεδόν ταυτόχρονα στο Language Research Institut του Τόκιο και στο Forschungsinstitut für deutsche Sprache-Deutscher Sprachatlas στο Marburg/Lahn της Δυτ. Γερμανίας το 1967 και στο Linguistic Department του Brown University, Providence, Rhode Island των Η.Π.Α. το 1969. Ήδη χρησιμοποιούνται ηλεκτρονικοί υπολογιστές για χαρτογραφικούς σκοπούς στους δύο πρώτους τόμους του Atlas Linguarum Europae (ALE), σε αγγλικούς, γερμανικούς και ιαπωνικούς διαλεκτικούς άτλαντες. Παρά το γεγονός ότι η αυτοματοποίηση της ανάλυσης των διαλεκτολογικών δεδομένων είναι σήμερα κάπως περιορισμένη λόγω της έλλειψης αλγοριθμικών διατυπώσεων, οι προοπτικές για το μέλλον είναι πολύ αισιόδοξες. Ήδη γίνονται με επιτυχία αναλύσεις γλωσσικών ατλάντων που αφορούν την κατάτμηση φωνητικών και μορφολογικών στοιχείων. Η συχνότητα των τύπων καθορίζεται με μεγάλη ταχύτητα και έτσι γνωρίζουμε αμέσως την έκταση που καταλαμβάνει μια δοθείσα διαλεκτική ποικιλία. Ο συνδυασμός δεδομένων αποτελεί βασική προϋπόθεση για συνθετότερες χαρτογραφήσεις. Με συγκριτικές διαδικασίες επιτυγχάνεται η γεωγραφική κατανομή ενός γλωσσικού φαινομένου όπως και η αμοιβαία εξάρτηση διαφορετικών γλωσσικών φαινομένων. Η αυτοματοποίηση των συνδυαστικών δυνατοτήτων οδηγεί σε άγνωστους μέχρι τώρα συσχετισμούς με βάση εξωγλωσσικούς παράγοντες. Αν θέλουμε να αποκτήσουμε κάποτε και εμείς ένα σύγχρονο γλωσσικό άτλαντα της Ελλάδας ή άλλων (διαλεκτικών) περιοχών της χώρας μας πρέπει να δώσουμε προτεραιότητα στη μετεκπαίδευση και εξειδίκευση νέων επιστημό-

νων στις σύγχρονες αυτές τεχνικές.

Αξιολογώντας τώρα τους χάρτες του Γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης, αλλά και οποιουδήποτε γλωσσικού άτλαντα, θα μπορούσαμε να θέσουμε τα ακόλουθα ερωτήματα: 1. Τι είδους δεδομένα παρουσιάζουν οι χάρτες και με τι τρόπο έγινε η συλλογή του υλικού; 2. Αν δεν χαρτογραφούνται όλα τα δεδομένα, όπως γίνεται κατά κανόνα, με ποια κριτήρια έγινε η επιλογή; 3. Αποδίδουν οι χάρτες τα δεδομένα με ακρίβεια ή παραλείφθηκαν ορισμένες λεπτομέρειες; 4. Πόσο 'αναγνώσιμοι' είναι οι χάρτες; Γίνονται κατανοητοί μόνο από τους ειδικούς ή και από τον μέσο αναγνώστη που ενδιαφέρεται για τις διαλέκτους; (Σύγκρ. και Moulton, 1980).

Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα έχει ήδη δοθεί. Πρόκειται για μια περιορισμένη συλλογή διαλεκτικού υλικού από ηλικιωμένους κατά κανόνα κατοίκους χωριών που βρίσκονται μακριά από αστικά κέντρα. Η καταγραφή μιας παλαιότερης μορφής διαλέκτου, παρ' όλο που αποτελεί περιορισμένο στόχο, είναι απολύτως απαραίτητη για τη μελέτη της ιστορικής της εξέλιξης και αποτελεί απαραίτητη βάση για μελλοντικές έρευνες. Η επίκριση που διατυπώνεται για τη μονομερή και μη αντιπροσωπευτική συλλογή του υλικού δεν είναι απόλυτα δικαιολογημένη. Τίποτε δεν εμποδίζει τους νεότερους ερευνητές να επεκτείνουν τις μελέτες τους και σε αστικές περιοχές. Ο Linguistic Atlas of the Gulf States (Billiard-Pederson, 1979) περιέχει πράγματι ένα «Urban supplement» (βλ. Davis, 1983). Η συλλογή του υλικού έγινε με τρόπο που δεν μπορεί να επανελεγχθεί η ακρίβεια των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν. Είναι όμως βέβαιο ότι ο Κ. με την τεράστια πείρα που διαθέτει καθώς ασχολείται με τη διαλεκτολογία για μια ολόκληρη ζωή, με μεγάλη πείρα στην παρασκευή γλωσσικών ατλάντων (είναι συνεργάτης του Γλωσσικού Άτλαντα της Ευρώπης) κατέγραψε το υλικό

με πιστότητα και ακρίβεια. Θα ήταν ευχής έργο αν είχε μαγνητοφωνηθεί ολόκληρο το σχετικό υλικό.

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα ο συγγρ. αναφέρει ρητώς ποιες έννοιες δεν χαρτογραφήθηκαν (βλ. σσ. 20-21). Το μεγαλύτερο ποσοστό απαρτίζουν έννοιες για τις οποίες δεν έλαβε σαφείς απαντήσεις σε πολλά σημεία έρευνας λόγω υποχώρησης της διαλέκτου. Τη γεωγραφική έκταση τριών άλλων φαινομένων που δεν χαρτογραφούνται (παγκρήτια ονομασία που διαφοροποιείται μόνο ως προς τον φθόγγο λ (+ α, ο, ου) που περιέχει (βλ. λ.χ. τη λέξη *μουρέλο*), ρήματα με πρώτο συνθετικό την πρόθεση *ανά*, και θηλυκά ουσιαστικά τα οποία στην κοινή νεοελληνική λήγουν σε *-ιά*) μπορεί να παρακολουθήσει κανείς σε συνθετότερους σημασιολογικούς χάρτες. Παραμένει πάντως ανοικτό το ερώτημα αν όλες οι έννοιες που τελικά χαρτογραφήθηκαν παρουσιάζουν τις απαραίτητες αντιπαράθεσεις με σαφείς κατανομιστικές περιοχές για την παρακολούθηση της εξέλιξης του λεξιλογίου, της προφοράς, και κυρίως διαφόρων συντακτικών φαινομένων. Θα ήταν ευπρόσδεκτη η δημοσίευση σε ειδικούς πίνακες του υλικού που δεν χαρτογραφήθηκε, πρακτική που έχει ακολουθηθεί σε πολλούς γλωσσικούς άτλαντες αφού έτσι κι αλλιώς η δημοσίευση ολόκληρου του υλικού σε χάρτες θα καθιστούσε απαγορευτική την τιμή του γλωσσικού άτλαντα.

Το τρίτο ερώτημα δεν μπορεί προς το παρόν να απαντηθεί παρά μόνο αν διεξαχθεί δειγματοληπτική έρευνα σε διάφορα σημεία η οποία όμως και πάλι δεν θα διαφωτίσει το όλο θέμα λόγω της υποχώρησης της διαλέκτου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι σε αρκετά σημεία έρευνας χρησιμοποιούν περισσότεροι του ενός τύποι ή όροι χωρίς να έχουν αποτυπωθεί όλοι πάνω στο χάρτη. Η αδυναμία όμως αυτή συνδέεται με τις καθιερωμένες τεχνικές συλλογής του υλικού. Σε αρκετές περι-

πτώσεις η διπλοτυπία οφείλεται σε ταχύτητα της συμφοράς (πβ. τους τύπους *ολοένα-ολονένα*, *χλιαρό-χλιό*, χάρτης αριθμ. 91, σημείο έρευνας αριθμ. 101) και με την έννοια αυτή η χαρτογράφηση είναι ελλιπής. Οι περιπτώσεις αυτές θα μπορούσαν κατά την άποψη του Κ. (βλ. σ. 24, σημ. 29) να αγνοηθούν, αφού δεν αποτελούν σταθερό κανόνα του τοπικού ιδιώματος. Ο συγγρ. του Άτλαντα προειδοποιεί τον αναγνώστη «ότι η απεικόνιση ωρισμένης απαντήσεως (λέξεως ή τύπου) σε δεδομένο σημείο ερεύνης δεν σημαίνει πάντοτε και κατ' ανάγκη ότι οι κάτοικοι του τόπου εκείνου αγνοούν το συνώνυμο που ευχρηστεί σε άλλα μέρη της Κρήτης» (σ. 28), πράγμα που δείχνει ότι γνωρίζει πολύ καλά τις συνέπειες αυτής της διαπίστωσης σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο.

Το τέταρτο ερώτημα μπορεί να απαντηθεί καταφατικά και αρνητικά. Οι χάρτες γίνονται κατανοητοί και από τον μη ειδικό λόγω της χαρτογραφικής τεχνικής που επέλεξε ο Κ. Η κατανόηση όμως αυτή με την έννοια της εντόπισης διαλεκτικών περιοχών με μια πρώτη ματιά είναι επιφανειακή, αφού ο αναγνώστης δεν υποπεύεται τους κινδύνους που περικλείει η στατική ερμηνεία των δεδομένων τα οποία παρουσιάζονται με λίγο ή πολύ αναπόφευκτα υποκειμενικά κριτήρια. Ξεφυλλίζοντας κανείς τους χάρτες εντυπωσιάζεται συνήθως από τα ποικίλα γεωμετρικά σχήματα και χρώματα, αποκτά μια «ιμπρεσιονιστική» αντίληψη για τους ποικίλους τρόπους ονομασίας μιας έννοιας σε διάφορες διαλεκτικές περιοχές και σταματά ίσως στο σημείο αυτό. Όταν όμως θελήσει να βγάλει συμπεράσματα από περισσότερους του ενός χάρτες — στο σημείο αυτό εντοπίζεται η σημαντικότερη αποστολή των γλωσσικών ατλάντων — τότε βρίσκεται μπροστά σε πλήρες αδιέξοδο. Οι χάρτες δεν είναι ερμηνευτικοί, ούτε υπάρχουν αρκετά επεξηγηματικά ή άλλα σχόλια που θα

βοηθούσαν τον ανυποψίαστο μελετητή του έργου να καταλήξει σε γενικότερης φύσεως συμπεράσματα. Πολύ αμφιβάλλω αν είναι σε θέση ο μέσος αναγνώστης του έργου να διακρίνει τη συμβολή του άτλαντα στη χάραξη ισογλώσσων, όπως είναι λ.χ. η εναλλαγή *ε/ο* στους χάρτες των εννοιών *αδειανός*, *λαβή του αρότρου*, *εύρημα*, η εναλλαγή των *τ/δ/d* (βλ. τους χάρτες με τις λέξεις *βραδιά* και *λιχουδιάρης*), η ανάπτυξη του *ρ* μέσα στη λέξη, κ.ά. Εύκολα εντυπωσιάζεται κανείς από το πλήθος των ονομασιών μερικών εννοιών, όπως λ.χ. η δήλωση του ουράνιου τόξου με 34 ονομασίες παρ' όλο που τελικά ανάγονται σε έξι ομάδες τύπων. Μερικές φορές υπάρχουν στα πολύ συνοπτικά «Σχόλια στους χάρτες» (δίστηλες σελ. 24-27) πολύτιμες παρατηρήσεις οι οποίες δεν εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο και έτσι περνούν απαρατήρητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχόλιο στο χάρτη *κυμέλη* (σ. 27), όπου θίγεται το καίριο θέμα της πραγματολογικής διάστασης και ερμηνείας διαλεκτικών λέξεων το οποίο δεν έχει ερευνηθεί σχεδόν καθόλου μέχρι σήμερα.

Παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν πιο πάνω και οι οποίες αφορούν πιο πολύ τη μέθοδο που ακολούθησε η παραδοσιακή Διαλεκτολογία, ο «Γλωσσικός άτλας της Κρήτης» του Ν. Κοντοσόπουλου αποτελεί ακένωτη πηγή πληροφοριών για την κρητική διάλεκτο την οποία έχει μελετήσει σε βάθος στη διδακτορική του διατριβή και σε πολλές επιμέρους σοβαρές, υπεύθυνες και πρωτοποριακές μελέτες. Σημαντικό είναι το κεφάλαιο που αναφέρεται στο κρητικό λεξιλόγιο (σσ. 11-19) με επιτυχή υποκατηγοριοποίησή του και εύστοχες σημασιολογικές διαφοροποιήσεις. Πολύ χρήσιμα είναι τα φασματογραφήματα των σσ. 61-62. Αξιέπαινη, τέλος, είναι η πιστή καταγραφή των λέξεων του Ερωτηματολόγιου με σύμβολα του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου. Για την παρά-

σταση διαφόρων κρητικών αλλοφώνων ο συγγρ. χρησιμοποίησε πρόσθετα σύμβολα.

Είναι προς τιμήν του Ν. Κοντοσόπουλου ότι συνέδεσε το όνομά του με τον πρώτο γλωσσικό άτλαντα μιας ελληνικής διαλεκτικής περιοχής που βλέπει το φως της δημοσιότητας. Η έκδοση του έργου έγινε ενθουσιωδώς δεκτή σε πολυάριθμα δημοσιεύματα στον κρητικό και αθηναϊκό τύπο. (Ξεχωρίζουν οι ακόλουθες κριτικές: Γ. Β. Αντουράκη, Νέα Εστία 124 (1988), 1259-1260. Χρ. Ι. Μακρή, Διαβάζω, τεύχ. 209 (15.2.1989), 75-76. Υ. Tarabout, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 84 (1989), 286-288. Η. Tonnet, Bulletin de Liaison du Centre d' Études Balkaniques 8 (1989), 175-177. Ρ. Mackridge, Word 41 (1990), 87-89. Manlio Cortelazzo, Studi Veneziani 18 (1989), 347-348). D. J. Georgacas, Byzantinische Zeitschrift 82 (1989), 263-271. 'Όπως έχει τονίσει χαρακτηριστικά η Pickford (1956) «μακροπρόθεσμα ερευνητικά προγράμματα δεν μπορούν να αποφύγουν τον κίνδυνο να ξεπεραστούν προτού ολοκληρωθούν». Στην περίπτωση του Γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης η διαπίστωση αυτή δεν ισχύει απόλυτα. Ο σύγχρονος διαλεκτολόγος δεν θα συμφωνήσει ασφαλώς με τον τρόπο που αντιμετωπίζονται μερικά διαλεκτικά φαινόμενα. 'Όσοι όμως πιστεύουμε ότι η διχοτομία συγχρονία/διαχρονία δεν μπορεί να τηρηθεί αυστηρά, ότι η περιγραφή της σημερινής ποικιλίας δεν είναι δυνατό να απομονωθεί από την ιστορική εξέλιξη των διαλεκτικών διαφορών και ότι η σύγχρονη διαλεκτολογία, η οποία επιχειρεί μερικές φορές επικίνδυνους θεωρητικούς ακροβατισμούς, πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη της τα πορίσματα της παραδοσιακής (η οποία αν μη τι άλλο διέσωσε και μελέτησε πολύτιμο υλικό, το οποίο κάτω από άλλες συνθήκες θα είχε οριστικά χαθεί), θεωρούμε επιβεβλημένο καθήκον μας να χαιρετίσουμε τη δημοσίευση

του Γλωσσικού άτλαντα της Κρήτης και να συγχαρούμε τον συγγραφέα του για την πολύτιμη και μοναδική στο είδος της προσφορά του στην Κρήτη και την επιστήμη καθώς και τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης που ανέλαβαν την έκδοση του πολυδάπανου και καλαίσθητου αυτού τόμου.

Χ. Χαραλαμπίκης
Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Batori I. S. – Lenders W. – Putschke (εκδ.) 1989: *Computational linguistics. An international handbook on computer oriented language research and applications* (Berlin: W. de Gruyter). Βλ. το κεφ. Computergestützte Dialektologie των Η. Händler, L. Hummel και W. Putschke, σσ. 553-576.
- Coseriu E. 1982: *Η Γλωσσολογία* (Μετάφρ. Κ. Μηνά) (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη).
- Davis L. M. 1983: *English Dialectology: An introduction* (Alabama: The Univ. of Alabama Press).
- Kirk J. κ.ά. (εκδ.) 1985: *Studies in linguistic geography* (London: Croom Helm).
- Κοντοσόπουλος Ν. 1969: *Γλωσσολογικά διερευνήσεις εις την κρητικήν διάλεκτον* (Αθήνα).
- Markey Th. L. 1977: *Prinzipien der Dialektologie* (Grossen-Linden: Hoffmann-Verlag).
- Moulton W. G. 1980: Κριτική του *Linguistic Atlas of England, General Linguistics* 20 (1980) 151-163.
- Petyt K. M. 1980: *The study of dialect. An introduction to dialectology* (London: A. Deutsch).
- Petyt K. M. 1986: Κριτική του *Linguistic Atlas of England and Scotland. Eng-*

- lish world-wide* 7:2, 287-310.
- Pickford Glenna R. 1956: «American linguistic geography: A sociological appraisal». *Word* 12, 211-233.
- Unterwood G. N. 1974: «American English Dialectology: Alternatives for the Southwest». *International Journal of the Sociology of Language* 2, 19-40.
- Weinreich U. 1954: «Is a structural dialectology possible?». *Word* 10, 388-400.
- Wright J. T. 1969: «Language varieties: language and dialect». Στον τόμο *Encyclopaedia of Linguistics, Information and Control* — εκδ. Meetham A. R. — Hudson R. A. (Oxford: Pergamon Press) 243-250.